प्राप्तिस्थान —

श्री केसरबाई ज्ञानमन्दिर

[illegible]

पाटण (उ. गुजरात)

मुद्रकः—

शाह गुलाबचंद लल्लुभाइ

श्री महोदय प्रेस—भावनगर.

न्यायाम्भोनिधि जैनाचार्य श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरजी
(आत्मारामजी) महाराजना पट्टधर.

निस्पृह चूडामणि सद्धर्मसंरक्षक जैनाचार्य
श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरजी महाराज.

श्री महोदय प्री. प्रेस–भावनगर.

शब्दहृदयम्

इदं खलु सुविदितमेवैतदवनितले भारतीयानां सर्वेषामपश्चिमविपश्चितां निखिलशास्त्रवाग्जालोदधिहेतुकधातुज्ञानमन्तरेण गीर्वाणगिरायाः संस्कृतभाषायाः सम्यगवबोधो भावार्थसार्थसंपादनाभिलाषुकैर्न समुपलभ्यते अत एवानवबोधपाथिताऽन्तःकरणानां सुबोधविषया धातुविज्ञानविज्ञतृणामिति भिर्धातुसंग्रहणसंदर्भरचनारतिनस्थीयग्रन्थेषु यौगिकरौढिकादिव्यवहारव्यवहृतनानागमसमुत्पत्तिस्थानभूतधातुरत्नानां संचयोऽकृत ।

किञ्च वाग्जालमलदूरीकरणद्वारा व्याकरणं हि परमप्रयोजनोपयोगि, तथा हि व्याकरणान्नामसिद्धिः, नामसिद्धेः पदसिद्धिः, पदसिद्धेः तत्त्वज्ञानं ततः कैवल्यावाप्तिः, एवं प्रकारेण शब्दशास्त्रं मोक्षहेतुभूतं सिद्धम् । तथा चोक्तं 'व्याकरणात्पदसिद्धिः पदसिद्धेरर्थनिर्णयः, भवत्यर्थात्तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानात्परं श्रेयः' इति मत्वानेः प्रतिभामण्डनमण्डितपण्डितप्रकाण्डैरप्रमिता व्याकरणविषया ग्रन्था जग्रन्थिरे ।

तथा ये ये शब्दशास्त्रस्य गुणास्ते धात्वविनाभाविनः, यथा च शास्त्रेषु व्याकरणस्य निःश्रेयसप्रयुक्तमुत्कृष्टत्वं दरीदृश्यते तथा तदन्तर्गतत्वाद् धातोरपि—तथोक्तं भगवद्भिः दशमाङ्गे द्वितीय संवरद्वारे चतुर्विंशतितमे सूत्रे "अहकेरिसयं पुणाइ सच्चं तु

भासिअद्धं जंतं दव्वेहिं पज्जवेहिय गुणेहिं कम्मेहिं बहुविहेहिं सिप्पेहिं आगमेहिं य नामक्खायनिवायउवसग्गतद्धिअसमाससंधिपदहेतुजोगियउणाइकिरियाविहाणधातुसरविभत्तिवण्ण जुत्तं तिकल्लं दशविहमि "त्यादि एवं च मौलो धातुः व्याकरणस्य तथा च श्रुतिः ' नाम च धातुजमाह '

तत्र धातवः के ? इति प्रश्ने प्रत्युत्तरोऽयं धातुत्वप्रकारक प्रमाविशेष्या ये ते धातव इति, यथा भ्वादयः, धातुत्वन्तु क्रियात्वावच्छिन्नबोधजनकतावच्छेदकतया क्लृप्तो धर्मविशेषः, तथा चाहुः ' क्रियार्थो धातु ' रिति तथा धातुरिति संज्ञा भ्वादीनामन्वर्थैव न केवलं हि संज्ञादिवत् सांकेतिता, महासंज्ञाकरणवैयर्थ्यापत्तेः, नापि केवलं रूढा, अशोकवनिकान्यायावलम्बनापत्तेः किन्तु पङ्कजादिवद्योगरूढा संज्ञैषा विज्ञेया, अस्ति हि भ्वादीनां धातूनां धारकत्वं पोषकत्वं चान्यासाधारणम् । नर्ते धातूनां कस्यापि वाङ्मयाधारकत्वं पोषकत्वं च सम्भवतीति । ततश्च परम निःश्रेयसनिःश्रेणिकामारुरुक्षुभिर्वाणीशुद्धये, परमशास्त्रनिगूढ मर्मपरिच्छित्तये च द्वितीयमहाव्रतपरिपालनोपयोगितयाऽवश्यम्भावेन विज्ञेयमेव धातुप्रधानं शास्त्रम् । ते च धातवो हैमव्याकरणादिनिबन्धेषु यथाप्रयोगसिद्धि निबद्धा एव, परं तदियत्ता ज्ञानं तत्प्रधानप्रबन्धमन्तरा न सुगममिति मन्वानैस्तैस्तैरेवाचार्यैः पृथगपि हैमधातुपारायणाद्या ग्रन्थाः प्रकाशिताः, तेषामपि मतान्तरप्रदर्शनादिविषयबाहुल्यतया लाघवैषिणा ततोऽपि लघुभूतमन्वेषयता मया व्यलोकि ग्रन्थोऽयं स्तम्भपुरीजिनशालाभाण्डागारे ।

तदा पञ्चवादान्तर्गतपञ्चलक्षण्या अध्ययनं कुर्वतोऽपि मेऽन्तःकरणं स्वकीयापूर्वगुणग्रामैर्ग्रन्थोऽयमहार्षीत्, यद्यपि ग्रन्थस्यास्य जीर्णत्वमसाधारणं दृष्टं बहुशः पाठात्रुटिताक्षराणामुपलब्धिर्दुरापाऽऽसीत्, अतः परमनिश्शङ्कतया पाठनिर्णयार्थं प्रत्यन्तरोपलिप्सा मनसि जागर्ति स्म तदुपशमनाय भाण्डागारेषु कृतान्वेषणः 'पाटडी' ग्रामीयपुस्तकालयाद् द्वैतीयिकीं प्रतिमुपलब्धवान्, आधारभूतेनामुना प्रतिद्वयेन समुपजातपाठनिर्णयः-अस्योपयोगित्वं च मन्यमानो महाजननयनगोचरीकरणाय समारब्धप्रयत्नोऽभूवम्, तत्रमदीयलघिष्ठगुरुभ्राता श्रीनेमविजयो मूलप्रतेः प्रतिकृतिकरणेन साहाय्यं दत्तवान्, उच्चावचोच्चग्रन्थगुम्फनाधरीकृतसुरगुरुभिरार्हत कुमारपालभूपालप्राप्तकलिकालसर्वज्ञबिरुदैः, येनश्विचेतश्चमत्कारिचमत्कारन्यक्कृतसिद्धयोगिभिर्युगप्रधानैः श्री हेमचन्द्राचार्यवर्यैर्विरचितं हैमधातुपारायणं तथा श्रीमद्गुणरत्नसूरीश्वरविनिर्मितक्रियारत्नसमुच्चयमाधारतयाऽगृह्णम्।

अस्या अपि क्लिष्टस्थलसुस्पष्टीकरणाय तत्र तत्र मया टिप्पणी संदृब्धा 'नामूलं लिख्यते किञ्चित्त्यज्यतेऽपेक्षितं न चे'ति न्यायमनुसरता। तत्राप्यनुक्तानां कण्ड्वादिधातूनामवबोधाय ग्रन्थान्तरान्वेषणं जिज्ञासूनां न स्यादिति कविकल्पद्रुमतो न्यायमञ्जरीतो धातून्, लघुवृत्तिसकाशाच्च किञ्चित्संशोध्य वृत्तगणफलानि च संगृह्य परिशिष्टतयाऽन्ते तानि मयोपस्थापितानि, अस्या अवचूर्याः प्रणेतारः कस्मिन्ननेहसि बभूवुः, कं वा भूवलयं पावयाञ्चक्रुरित्याद्यैतिह्यकथाविषयकप्रबलप्रमाणोपलम्भवैधुर्येण नात्र तच्चर्चा समुपस्थाप्यते

त एवास्याः कर्तार इत्यपि निर्णेतुं न पार्यते ग्रन्थान्ते केवलं जयकीर्ति-गणिनाऽलेखि इत्येतावन्मात्रस्यैव दर्शनात्, तत्कृतेतरग्रन्थानामश्रूयमाणत्वाच्च, एवं चेत्कर्तारस्तदा ग्रन्थान्तोल्लिख्यमानवर्षेण पञ्चदशशताब्द्या अन्ते षोडशशताब्द्या आदौ च तत्सत्तासमय इति सुस्पष्ट एव।

शुभमेतत्संपादनकार्यं परमकृपालुगुरुदेवकविकुलकिरीटजैन-रत्नव्याख्यानवाचस्पतिश्रीमदाचार्यविजयलब्धिसूरीश्वराणामनुक-म्पयैवाकारि मयेति तत्रभवतां तेषां भवार्णवसन्तरणतरणि-कल्पपादारविन्दयुगलं भूयोभूयोऽभिवादये तत्कृतोपकरणस्मरणा-मृतमास्वादये च।

आशासे च सम्पादनकर्मण्यस्मिन्-छाद्मस्थ्यप्रयुक्ते दोषे समु-ज्जृम्भमाणेऽपि स्वाभाविकत्वं मन्यमानैर्गुणदोषविचारणाचतुरै-र्निष्पक्षपातिभिर्ग्रन्थमिममवलोक्य मदीयप्रयाससाफल्यं क्रियता-मिति।

फलवर्धिनगरे
भाद्रपदसितचतुर्थ्याम् गुरुवासरे
१९९६; ता. ६-९-४०.

विक्रमविजयः।

शुद्धिपत्रकम्

अशुद्धि	शुद्धि	पृ.	पं.
शद्दोप	शब्दोप	६	५
भिभव	विभव	९	१५
सिध्यन्ति	सिद्ध्यन्ति	१०	१५
स्फूर्रणः	स्फूर्णः	११	१५
स्फूर्रण	स्फूर्ण	,,	,,
वलने	वलने	,,	१५
उत्रासे	उत्त्रासे	१२	१५
देशे	देश	१४	१४
पुण्डरिक	पुण्डरीक	१४	२०
ग्रंहितं	ग्रंहितं	१६	२
ह्रेषितं	ह्रेषितं	१६	३
हस्वा	ह्रस्वा	१६	६
हस्वो	ह्रस्वो	१६	७
,,	,,	१६	९
धातु	धातू	१६	१६
प्रति	प्रती	१७	२
चेत्	चे	१८	१५
शब्दे:	शब्दे	१९	६
मन्दायाम्	मन्दायांच	१९	१२
अनिट्	सूप्लृंगनिटौ	१९	१४
पादावक्षेपे	पादविक्षेपे	२१	३
ईर्ष्याथा	ईर्ष्यार्थाः	२१	११
सेलृ	सेल्ट	२२	२०
दृशृ	दृशं	२३	१५
ईपद्धसने	ईषद्धसने	२६	६
निम्नं	निम्नं	२६	१६
णगे	गणे	३२	१
गन्व	स्वन्न	३२	१५
निवृत्ति	निवृत्ति	३२	१५
मूर्द्धन्या	मूर्द्धन्या	३७	१
ओष्ठयादि	औष्ठ्यादि	३७	१६
णिदृग्	णिदृग्	४१	१०
णेदृग्	णेदृग्	४१	११
धृधूल्	ध्रधूल्	४५	८
धृधूग्	ध्रधूग्	४१	१८
उपलभ्म्ने	उपलम्भने	४२	१८
पत्लृ	पत्लृ	४६	६
सकर्म	सकर्मा	४७	२
ओष्ठया	औष्ठ्या	४७	७
वत्रधीयन्ते	वधीयते	४७	१६
घटिप	घटिप्	४९	७
प्रसवे	प्रसव इ	५०	११
कलथ	क्रथ	५१	१०
प्रयुङ्कत	प्रयुङ्क्त	५१	१३
मथयोः	मथनयोः	५२	१०
चूरादौ	चुरादौ	५२	१५
घटादि	घंटादि	५२	१६
मीहा	मिहा	५२	१८
अयूत	अयुत	५४	१९
लुक्	लुप्	५५	१०

अशुद्धि	शुद्धि	पृ.	पं.
ीगिपा	जिगीपा	५९	१०
र्गन्धयः	दुर्गन्धः	५९	१५
ूरादे	चुरादे	५९	१७
ुतिः	द्यूतिः	६१	२
न्दि	नन्दो	६२	१८
र्यन्तन्तम्	पर्यन्तम्	६३	८
दिवाद्य	र्दिवाद्य	६३	१७
ईङ्च्	ईङ्च्	६४	९
शश्नोतेः	शक्नोतेः	६६	१३
स्वादि	स्वादि	६८	१
नान्तः	शान्तः	६९	१६
अष्टक	अष्टकः	७०	१६
ऋपत्	ऋपैत्	७४	५
रिट्वि	रिह्वि	७८	१०
रुधादि	रुधादी	७९	२०
उपान्तस्य	उपान्त्यस्य	८०	१७
गता	गतो	८१	१३
वाग्	वाचि	८६	६
स्फुटणे	स्फुटण इ	८७	५
पिड्डण	पिड्डण्	८७	१२
कृतण्	कृतण्	८७	१७
ब्रुस	ब्रूस	९०	१६
ष्लिहण्	ष्णिहण्	९०	१७
कान्तः	कान्तौ	९६	१८
धान्तौ	घान्तौ	९६	१९
भाषा	भासा	९७	१४
कार्य	कार्थ	९७	२०
घर्पयते	धर्पयते	९९	७
ह्रस्वा	ह्रस्वा	१०२	११
त्वर्थ	त्वर्थोऽ	१०२	१५
अनेक	अनेकस्वर	१०३	७
धान्तौ	थान्तौ	१०५	४
विच्छेदःउदी	विच्छेदोदी	१०५	५
श्चत्वारः	पञ्च	१०५	१४
क्षेत्रसत्रुस	क्षेत्रंसत्रुस	१०५	१६
पल्ल्यूले	पल्यूले	१०५	१६
उदन्तः	ऊदन्तः	१०७	११
उदन्त	ऊदन्त	१०८	४
वृदण्	छृदण्	१०८	१४
शुद्धो	शुद्धौ	१०८	१५
लम्भने	लम्भने	१०८	१९
इरण्	ईरण्	१०९	३
छादयति	छदयति	१०९	१९
लम्भनं	लम्भनं	११०	६
स्तभ्नो	स्तभ्नोति	१२	७
हैभ	हैम	१४	१
भिष	भिपो	१८	१८
ह्रस्वो	ह्रस्वो	२२	६
,,	,,	२२	९

ॐ अर्हं नमः ।

श्रीहैमधातुपाठः ।

[अवचूरिसहितः]

अथ परस्मैपदिनो धातवः

१. भू सत्तायाम् ।

अवचूरिः—नमः श्रीशारदायै । इह पूर्वाचार्यप्रसिद्धाः म-
मुख्यग्रहणस्वरूपकार्यसंसिद्धये लिपिप्राप्तानुबन्धसम्बन्धक्रमाः [illegible] प्रयो-

---

१. अमुना भू इत्यादौ प्रयोगेऽतिप्रसंगनिराकरणायापि । भू-
वादि(३ । ३ । ३७) [illegible] न भवति । एवमन्यत्रापि । (४ । ४ । ३६)
इति च निरनुबन्धग्रहण [illegible] अपि [illegible]
इत्यादि न भवति । [illegible] निवृत्ते च सत्यपि [illegible] प्रत्यय-
[illegible] (४ । ४ । ३२) [illegible] । भू धातोः सत्ताकृतार्थ एव अर्थो
[illegible] धातूनामनेकार्थत्वात् ? [illegible]
[illegible] धातूनामनेकार्थत्वात् [illegible] ।
टीकाकारे तु " सत्तायां मङ्गले वृद्धौ, निवासे व्याप्तिसम्पदोः ।
अभिप्राये च शक्तौ च, प्रादुर्भावे गतौ च भूः ॥ " इत्यादीनि
[illegible] , इति [illegible] सत्तायां [illegible]
सर्वेषु धात्वर्थेष्वनुवृत्तेः ॥

हार्थेन प्रकृतयः प्रस्तूयन्ते । तत्र यद्यपि नामधातुप्रभेदात् राजा, जयति, पूर्वाह्णेतरामित्यादौ द्वेधा प्रकृतिस्तथापि नामपदयोर्धातुमूलत्वाद् धातुप्रकृतिरेवैका प्रधाना । साऽपि द्वेधा शुद्धा प्रत्ययान्ता च । शुद्धा भू इत्यादि, प्रत्ययान्ता गोपाय, कामीत्यादि । तत्रापि शुद्धमूलत्वेति, शुद्धैवोदाह्रियते । भू इति-अविभक्तिको निर्देशस्त्यान्तत्वशङ्कानिरासार्थः, एवं सर्वत्र । वर्णसमाम्नायक्रमेण स्वरान्तव्यञ्जनान्तधातुपाठप्रतिज्ञानात्

---

१. क्रियार्थो धातुः (३ । ३ । ३), इत्यत्र क्रियात्वमेकफलावच्छेदेन प्रवृत्तस्य पूर्वापरीभूतावयवकसंकलनात्मकैकबुद्धिविषयीकृतव्यापारसमूहत्वं तथा चोक्तं–" यावत् सिद्धमसिद्धं वा, साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्, क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पितो भेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ " अत एवारब्धक्रियातस्तत्समाप्तिपर्यन्तं पचति–इत्येव प्रयोगः ।

२. भू इति वानुकरणं तत्र पक्षद्वयम्–अनुकरणमनुकार्याद् भिन्नम्, अनुकरणमनुकार्याद्भिन्नञ्चेति । अस्मन्मते त्वनुकार्यानुकरणयोः कथञ्चिद् भेदाभेदः । यदानुकार्यानुकरणयोरभेदाश्रयणं तदानुकार्येनिरूपितशक्त्यैवानुकरणेनापि बोधादर्थवत्त्वाभावान्नामसंज्ञाया अभावेन न भू इत्यस्मात् विभक्तेरुत्पत्तिर्यदा तु भेदाश्रयणं तदानुकरणेन बोधाय शक्तेः स्वीकार्यत्वादर्थवत्त्वेन नामसंज्ञायां विभक्तेरुत्पत्तिर्भवति परं स्वत्र शंकाव्युदासाय निर्विभक्तिको निर्देशः कृत इति भावः ।

अ०—इतः परं षड्दन्ताः षडप्यनुस्वारेतः, चकारात गतौ, गतावप्येके ॥

१८-२६ ऋदन्ताः-स्मृ चिन्तायां, घृ घृ सेचने, ओस्रृ शब्दोपतापयोः, वृ वरणे, ध्वृ ह्वृ कौटिल्ये, स्रृ गतौ, ऋ प्रापणे च ॥

अ०—इतः परमृदन्ता नवानुस्वारेतः, ओदित्, वरणं स्थगनं, चकाराद्गतौ ॥

२७ ऋदन्तः, तॄ प्लवनतरणयोः ।

अ—ऋदन्तः, प्लवनं मज्जनं, तरणमुल्लङ्घनम् ।

२८ एदन्तः ट्धें पाने ।

अ०-एदन्तः टकारस्तनन्धयीत्यादौ ङ्यर्थः,अनुस्वारेत्॥

२९-४९ ऐदन्ता दैव् शोधने, ध्यै चिन्तायां, ग्लै हर्षक्षये, म्लै गात्रविनामे, द्यै न्यङ्ककरणे, द्रै स्वप्ने, ध्रै तृप्तौ, कै गै रै शब्दे, ष्टै स्त्यै संघाते च, खै खदने, क्षै जै सै क्षये, सै श्रै पाके, पै ओवै शोषणे, ष्णै वेष्टने ॥

अ०—इतः परमैदन्ता एकविंशतिरनुस्वारेतश्च । वकारो

१. अयमर्थः सुधातोर्बोध्यः । २. अयं धातुस्सेट्, अनुस्वारेत्त्वाभावात् । ३. वाहादिनेत्यादिः । ४. पायतीति रूपं, तद्घटकस्य पा इत्यस्यानर्थकत्वेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषया न पिबादेशः ।

तट उच्छ्राये, खट काङ्क्षे । णट नृत्तौ, हट दीप्तौ, षट अवयवे, लुट विलोटने, चिट प्रैष्ये, विट शब्दे, हेट विबाधायाम्, अट पट इट किट कट कट्ट कटैं गतौ । कुट्ट वैकल्ये, मुट प्रमर्दने, चुट चुट्ट अल्पीभावे, वट्ट विभाजने, रुट्ट लुट्ट स्तेये, स्फुट स्फुट्ट विशरणे, लट बाल्ये, रट [परिभाषणे] ॥

अ०–अथ टान्ता अष्टात्रिंशत् सेटश्च । वृष्टौ आवरणे चार्थे । चतुर्षु–अर्थेषु । परिभाषणे घटादित्वं णौ वटयति । उत्रासो भयोद्गतिः, उत्रासनं च । चकारात् संघाते । भृतिर्वेतनं भरणं वा, परिभाषणे घटादित्वाद् भटयति । काङ्क्षाऽस्याऽस्तीति–अभ्रादित्वाद्–अः, काङ्क्षः–काङ्क्षाविशिष्टो धात्वर्थः । नतावित्यन्ये हिंसायामप्येके, नतौ घटादित्वाद् ह्रस्वे नटयति शाखाम्, नृत्तौ हिंसायां च घटादित्वाभावान्न ह्रस्वो नटं नाटयति प्रणाटयति । विलोडन इत्येके । प्रैष्यं दासत्वम् । आक्रोशे इत्यन्ये । उत्रासे पठितोऽप्यर्थभेदात् पुनर्वचनम् । डान्तोऽयमित्येके । उदितोऽयमिति कौशिकः । डान्तोऽयमि

१. ऐदित्त्वात् क्तयोरिण्निषेधः, तेन कट्टः, कट्टवान्–इति रूपम । २. अविवेको वैकल्यम् । ३. शट धातुरित्यादिः, वर्तते इति शेषश्च । ४. शब्दे चेत्यत्रेत्यादिः । ५. नमयतीत्यर्थः ।

६. नर्त्तयतीत्यर्थः, एवमुन्नाटयति–हिनस्तीत्यर्थः । ७ लुटधातोरितिभावः, डान्तोऽयमित्येके । ८. विटधातोरिति भावः, केचित्तु विटं पठन्ति, हिटेत्यन्ये । ९. किटधातोरिति-भावः । १०. कुटधातुरित्यर्थः । ११. मुटधातुरित्यर्थः ।

१८१-२१० डान्ताः [illegible] मर्दने, [illegible] मद [illegible], [illegible], ओ [illegible], [illegible] मेडु मेडु [illegible] अनादरे, [illegible] हुडु होडृ गतौ, [illegible] लड विलासे, कडु मदे, कडु [illegible] तुडु हावकरणे ॥

अ०—अथ डान्ताः त्रिंशत् सेटश्च। [illegible] प्रमर्दने। गण्ड गात्रसंहननक्रियायामित्यर्थः। [illegible]। [illegible]। तोडनं दारणं। [illegible], [illegible] पठन्ति, स तुदादिपाठेनैव गतार्थ इति [illegible]। डोपान्त्योऽयं तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ (१।३।६०),

१. वदनैकदेशे क्रियायामित्यर्थः। २. तोटनं—दारणं—छिदनं च। ३. लडयोरलयोश्चैकत्वस्मरणाल्ललतीति केचित्। ४. अभियोगस्त्वभिग्रहः। ५. हावकरणमभिप्रायसूचनम्, कडुवादयस्त्रयं डोपान्त्यास्तेन क्विपि कुत्—अत्—चुत्—इत्यादिरूपं भवति अन्ये तु डोपान्त्यं मन्यन्ते तन्मते सान्ते अडिड्डिपति—इतिरूपम् डोपान्त्यत्वे-अड्डिडिपतीति भवति। ६. खण्डने चेत्यत्रेत्यादिः पुडुच् इत्येके तेन पुण्डरिकमित्यादि सिद्धम्। *वदनशब्दार्थमाह-गण्डेति। ७. संयुक्तडान्तोऽयम् इति केचित् तेन तुड्डति—इति भवति। ८. कड्ड धातुः।

इति दस्य डत्वे कड्डतीति भवति, अपरे तु डोपान्त्योऽयं मन्यन्ते। डोपान्त्योऽयमिति केचित्। ह्रावो भावसूचनं दोपान्त्योऽयं तवर्गस्य० (१ । ३ । ६०) इति दस्य डत्वे चुड्डति, क्विपि सौ पदस्य (२ । १ । ८९), इति संयोगान्तलोपे चुत्, डोपान्त्योऽयमित्यन्ये, चुट्-चुड् एवं पूर्वयोरपि स्वमते परमते च क्विपि रूपाणि ज्ञेयानि ॥

२११-२२९ णान्ता-अण रण वेण व्रण वण भण भ्रण मण धण ध्वण ध्रेण कण क्वण चण शब्दे, ओणृ अपनयने, शोणृ वर्णगत्योः, श्रोणृ श्लोणृ संघाते, पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु ॥

अ०-अथ णान्ता एकोनविंशतिः सेटश्च, शब्दः शब्दक्रिया, अत्र रणस्य गतौ, कणस्य गतौ, चणस्य हिंसा-दानगतिषु, घटादित्वाण्णौ ह्रस्वत्वे रणयति कणयति चणयति, अन्यत्र राणयति काणयति चाणयति-इति इह च शब्दार्थत्वेऽविशेषेऽपि रणितं नूपुरादौ, मणितं सुरतकूजिते कणितमार्त्ते,

१. अड्ड धातुः । २. वकारादित्वात् नशसददिवादिगुणिनः (४-१-३०) इत्यनेन एत्वाभावात्-ववणतुः-इति भवति। ३. उपदेशे नान्तोऽयम्, तेन यङ्लुकि-दन्धन्ति-इतिरूपम्। ४. वर्णश्चात्र रक्त एव 'लोहितो रोहितो रक्तश्शोण' इति कोषात्, गतिर्गमनम्। ५. प्रेरणं भृत्यादीनां प्रेषणं, श्लेषणं संबन्धः, पैणृ इति केचित् ॥

[illegible] ओणितं [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] तिं [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] । [illegible] (४।२।३०) इति ह्रस्वाभावे मा भवानोणिणत्, ननु [illegible] द्वित्वे कृते उपान्त्याभावात् ह्रस्वो न प्राप्नोति, किमर्थं णकरणेन ? सत्यं, ह्रस्वेन [illegible] आपन्ने, नित्यमन्तरङ्गं च द्वित्वमुपान्त्यह्रस्वो बाधते, तेनान्यत्रापि पूर्वं ह्रस्वः पश्चाद् द्वित्वं मा भवानटिटत्—मा भवानशशदित्यादिः। तालव्यादिः॥

२३० २३९ तान्ताः—चिती संज्ञाने, अत सातत्यगमने, च्युतृ आसेचने, श्चुतृ श्चुतृ क्ष्युतृ क्षरणे, जुतृ भासने, अतु बन्धने, कित निवासे, कत तृणागतिस्पर्धेषु ॥

अ०—अथ तान्ता दश सेटश्च । संज्ञानं संवित्तिः । सातत्येन गमनं—गतिः । आसेचनम्—ईषत्सेकः । क्षरणं स्रवणम् । द्वावपि* दन्त्यादी, अन्ये तु—इतु बन्धने—इति पेठुः, धातुनामनेकार्थत्वात् कितः संशयप्रतीकारे (३ । ४ । ६), इति स्वार्थे सन् विचिकित्सति मे मनः, चिकित्सति आतुरं वैद्यः।

---

१. ऐदित्त्वाद् डीयश्व्यैदितः क्तयोः (४ । ४ । ६१), इतिसूत्रेण क्तयोर्नेट् तेन चित्तः—चित्तवानिति रूपम् । २. आसेचनमार्द्रीकरणम्, आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च । ३. संशेत इत्यर्थः । ४. प्रतिकरोतीत्यर्थः । * अतुकितधातू ।

निग्रहविनाशावपि प्रतिकारस्यैव भेदौ तेन क्षेत्रे चिकित्स्यः[1] पारदारिकः, चिकित्स्यानि क्षेत्रे तृणानि[2] ॥

२४०–२४५ थान्ताः–कुथु पुथु लुथु मथु मन्थ मान्थ हिंसा–संक्लेशनयोः ॥

अ०–अथ थान्ता षट् सेटश्च । हिंसा प्राण्युपघातः । संक्लेशो बाधा । मन्थो नोपान्त्यः, विलोडनेऽयमित्येके[3] ॥

२४६–२७१ दान्ताः–खादृ भक्षणे, बद स्थैर्ये, खद हिंसायां च, गद व्यक्तायां वाचि । रद विलेखने, णद ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे, अर्द गतियाचनयोः, नर्द णर्द गर्द शब्दे, तर्द हिंसायाम्, कर्द कुत्सिते शब्दे, खर्द दशने, अदु बन्धने, इदु परमैश्वर्ये, बिदु अवयवे, णिदु कुत्सायाम्, टुनदु समृद्धौ, चदु दीप्त्याह्लादनयोः, त्रदु चेष्टायाम्, कदु क्रदु क्लदु रोदनाह्वानयोः, क्लिदु परिदेवने[4], स्कन्दृं गतिशोषणयोः ।

अ०–अथ दान्ताः षड्विंशतिः । स्कन्दृं वर्जाः सेटश्च । ओष्ठ्यादिः, चात्[5] स्थैर्ये, विलेखनं–उत्पाटनम्, शब्दमात्र

---

१. निग्राह्य इत्यर्थः । २. विनाशयितव्यानीत्यर्थः, निवासे तु केतयतीतिरूपम् ३. विलोडनं प्रतिघातः । ४. शोक इत्यर्थः । ५. हिंसायाश्चेत्यत्रेत्यादिः, केचित्तु भक्षणेऽपीति वदन्ति, स्थैर्येऽकर्मकः । ६. णद ञिक्ष्विदाधातू–इतिभावः ।

अन्यथा तत्पाठोऽनर्थकः स्यात्, अर्थान्तरेऽपठनेनैव चेद् विकल्पस्य सर्वत्रैव सिद्धत्वात् ॥

२७५-२८३ नान्ताः—स्तन धन ध्वन चन स्वन वन शब्दे, षन–पन संभक्तौ, कन दीप्ति-कान्ति–गतिषु ॥

अ० अथ नान्ता नव सेटश्च । ध्वनेः शब्दः घटादित्वाण्णौ ध्वनयति, अन्यत्र ध्वानयति. स्वन शब्दे, चन हिंसायाम्, स्वनोऽवतंसने घटादित्वं नान्यत्र, स्वनोदन्त्यादिः, अर्थभेदात् पुनरधीतस्त्वनिः, भक्तिर्भजनम्, दीप्तिः प्रकाशः, कान्तिः शोभा॥

२८४-२९८ पान्ता—गुपौ रक्षणे, तपं धूपसंतापे, रप लप जल्प व्यक्ते वचने, जप मानसे च, चप सान्त्वने, षप समवाये, सृप्लृं गतौ, चुप मन्दायाम्, तुप तुम्प त्रुप त्रुम्प हिंसायाम् ॥

अ०—अथ पान्ताः पञ्चदश । गुपौ वेट्, तपं अनिट् शेषाः सेटः, मनोनिर्वाच्यवचने-चाद् व्यक्ते । दन्त्यादिः । गतावित्यनुवृत्तेर्मन्दायां गतौ ।

---

१. व्यवोपसर्गाभ्यां योगे स्वशने पस्यम, विष्वणति—अवष्वणति—भुङ्क्ते-इत्यर्थः । सशब्दं भुङ्क्ते, भुञ्जानः कश्चन शब्दं करोतीति वा केचित । २. वनेरर्थभेदात् पुनः पाठः ॥ ३. समवायमन्वयः, सम्यगवबोधो वा । ४. मानस इत्यस्यार्थोऽयम् । ५. सृप्लृंधातुरित्यर्थः लृदित्वात् ङेऽसृपदिति ।

[illegible] ॥

३२४ ८३१ [illegible]

हिंसायाम्, [illegible] ॥

अ०——अथ [illegible] अर्थो। [illegible]
चतुर्थः पापोपदेशः, [illegible] हिंसायां [illegible], [illegible]
पापोपदेशोऽर्थमिति [illegible], [illegible]
न्नत्यादिः, अन्यथाचर्यादिः ॥

---

१. अर्दनं पीडा । २. [illegible] —[illegible]मिति भावः ।

३३२-३३८ गाथाः—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

[illegible]—अत्र [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] । [illegible], [illegible]–[illegible], [illegible]–[illegible], [illegible]–[illegible], [illegible]–[illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] ।

३४९–३५६ गाथाः—[illegible] [illegible] [illegible] च, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] ।

३०—अथ गाथा [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible]–[illegible], [illegible], [illegible]–[illegible] [illegible]–[illegible] [illegible] [illegible] ॥

३५७–३६४ गाथाः—[illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] च, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] ॥

१. [illegible] [illegible] । २. [illegible]–[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ३. [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] इत्यादि [illegible] ।

अ०—अथ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible], [illegible] कौटिल्ये, [illegible] [illegible], [illegible] ॥

३६५-४०४ लान्ताः—[illegible] [illegible] विशरणे, मील स्मील क्ष्मील श्मील निमेषणे, पील प्रतिष्टम्भे, णील वर्णे, शील समाधौ, कील बन्धे, कूल आवरणे, शूल रुजायाम्, तूल निष्कर्षे, पूल संघाते, मूल प्रतिष्ठायाम्, फल निष्पत्तौ, फुल्ल विकसने, चुल्ल हावकरणे, चिल्ल शैथिल्ये च, पेलृ फेलृ शेलृ षेलृ सेलृ वेह्लृ मल्ल तिल तिल्ल पल्ल वेल्ल गतौ, वेलृ चेलृ केलृ क्वेलृ खेलृ स्खल चलने, खल संचये च, शल शल्ल आशुगतौ गल [अदने]

अ०—अथ लान्ताश्चत्वारिंशत् सेटश्च । केचिद् घटादौ पाठाण्णौ ह्रस्वे दलयति-इति मन्यन्ते । अनुबन्धो ज्ञानेच्छेति (५-२-९२) मत्यर्थे क्तार्थः । श्मीलस्तालव्यादिः, स्मीलो दन्त्यादिः, निमेषणं-संकोचः, प्रतिष्टम्भो-रोधनम्, वर्णोपलक्षितायां क्रियायां यथा श्वेतं नीलमिति मरकतकान्त्या, समाधिरैकाग्र्यं तालव्यादिः, शूलस्तालव्यादिः, निष्कर्षोऽन्तःस्थस्य बहिर्निस्सारणम्, निष्पत्तिः-सिद्धिः, मैथुनेच्छाप्रेरितशरीरविकारो-हावकरणम्, चकाराद् हावकरणे, शेलस्तालव्यादिः सेलृदन्त्यादिः सलश्च, चलने तालव्यादिश्शलमप्यत्रैके पठन्ति, तच्चलादिपाठेनैव गतार्थ इति नेहाधीतः श्रवणेऽप्ययमनेकार्थत्वात् ॥

[illegible] यथासंख्यम्—[illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible]—[illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible]—[illegible]—[illegible] [illegible] ॥

[illegible] यथासंख्यम्—[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] ॥

[illegible]—[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible], [illegible]—[illegible]—[illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] ।

१. [illegible] [illegible] [illegible] । २. [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]—[illegible], [illegible] [illegible], [illegible]—[illegible] । ३. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ४. [illegible] [illegible] ॥

४४९-४८९ पान्ता--चुपृ शब्दे, चूप पाने, तूप तुष्टौ, पूप वृद्धौ, लूप मूप स्तेये, पूप प्रसवे, ऊप रुजायाम्, शप उञ्छे, कृपं विलेखने, कप शिपजप झप चप मप मुप रप रिप यूप जूप शप चप हिंसायाम्, वृप संघाते च, भप भर्त्सने, जिपृ विपृ मिपृ निपृ पृपृ वृपृ सेचने, मृपृ सहने च, उपृ श्रपृ श्लिपृ मुपृ प्लुपृ दाहे, घृपृ संघर्षे, हपृ अलीके, पुप पुष्टौ, भूप [अलङ्कारे] ॥

अ०--अथ पान्ता एकचत्वारिंशत् कृपं वर्जाः सेटश्च। उञ्छ-उच्चयनम्, विलेखनं-हलोत्कर्षणम्, शिपस्तालव्यादिः, शपस्तालव्यादिः, चाद् हिंसायाम्, भर्त्सनं-कुत्सितशब्दकरणम्, अतो भर्त्सने शब्दकर्मकोऽयम्, षडप्यूदितः, चकारात् सेचने पञ्चाप्यूदितः ॥

४९०-५०२ सान्ताः-तसु अलङ्कारे, तुस ह्रस ह्लस रस शब्दे, लस श्लेषणक्रीडनयोः, घस्लृं अदने, हस हसने, पिसृ पेसृ वेसृ गतौ, शसु हिंसायाम्, शंसु स्तुतौ च।

अ०—अथ सान्तास्त्रयोदश घस्लृं वर्जाः सेटश्च। शसु स्तालव्यादिः, चाद् हिंसायां तालव्यादिः ॥

५०३-५१७ हान्ताः—मिहं सेचने, दहं भस्मीकरणे,

---

१. संघाते चेत्यत्रेत्यादिः । २. सहने चेत्यत्रेत्यादिः । ३. पृपृ वृपृ हिंसा-संक्लेशनयोश्चेत्यपि केचित् ॥

वह कल्कने, रह त्यागे, रहु गतौ, दृह दृहु बृह बृद्धौ, बृहु
बृहु शब्दे च, उहू तुहू दुहू अर्दने, अर्ह महपूजायाम्॥

अ०–अथ हान्ताः पञ्चदश मिहं दहं वर्जाः सेटश्च।
कल्कनं–शाठ्यम्, चकाराद् वृद्धौ, ऋदितस्त्रयोऽपि॥

५१८–५३७ क्षान्ता—उक्ष सेचने, रक्ष पालने, मक्ष
मुक्ष संघाते, अक्षौ व्याप्तौ च, तक्षौ त्वक्षौ तनूकरणे,
णिक्ष चुम्बने, तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ, वक्ष रोषे, त्वक्ष त्वचने,
सूर्क्ष अनादरे, काक्षु वाक्षु माक्षु काङ्क्षायाम्, द्राक्षु ध्राक्षु
ध्वाक्षु घोरवासिते च॥

परस्मैभाषा:

अ०–अथ क्षान्ता विंशतिः सेटश्च क्षान्तानां पान्तेषु पाठे
युक्ते वैचित्र्यार्थमिह कृतः,चकारात् संघाते,तनूकरणं–कार्श्यम्,
चुम्बनं–वक्त्रसंयोगः, संघात इत्येके, त्वचनं–त्वग्ग्रहणं–
संवरणं वा, यान्तोऽयमित्येके, चकारात् काङ्क्षायाम्, एते
निरनुबन्धित्वात् शेषात् परस्मै (३ । ३ । १००)

इति परस्मैपदिनः॥

अथात्मनेपदिनः ।

अथ ईङित: कर्त्तरि (३ । ३ । २२), इत्यात्मनेपदिनः । आईक्षेर्वर्णसमाम्नायक्रमेण वक्ष्यन्ते ॥

आत्मनेपदिनः

५२९–५६० अथादन्तः--गाङ् गतौ । इदन्तः–ष्मिङ् इषद्धसने। ईदन्तः–डीङ् विहायसा' गतौ । उदन्ता उङ् कुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् शब्दे, च्युङ् ज्युङ् (ज्युङ् इत्यन्यत्र नास्ति) ज्युङ् ङुङ् प्रुङ् प्लुङ् (प्लुङ् इति सेट् च) गतौ, रुङ् रेषणे च। ऊदन्तौ–पूङ् पवने, मूङ् बन्धने । ऋदन्तः–धृङ् अवध्वंसने। एदन्तौ मेङ् प्रतिदाने, देङ् [पालने] ऐदन्ताः—त्रैङ् पालने, श्यैङ् गतौ, प्यैङ् वृद्धौ ॥

अ०—अथादन्त एकोऽनिट् च। अथ इदन्त एकः सेट्। अथेदन्त एकः सेट् च । अथोदन्ता द्वादश सर्वेऽनिटश्च चकाराद् गतौ, रेपणं–हिंसा । अथौदन्तौ द्वौ सेटौ च । पवनं नीरजीकरणम् । अथर्दन्तोऽनिट् चूरादेराकृतिगणत्वाद् धारयति, उभयपदिषु पठिष्यमानस्याप्यस्य विध्वंसने धरतौ

१. पक्षिणां गतावित्यर्थः, विहायसा गतावित्यपि केचित् कादेन गमनमित्यर्थः । २. रजोरहितकरणं–नीरजीकरणम् ॥

तालव्यादयः। वस्किमस्की दन्त्योपान्त्यौ, सेकृङ् स्रेकृङ् दन्त्यादी ॥

५९१–५९९ घान्ता–रघुङ् लघुङ् गतौ, अघुङ् वघुङ् गत्याक्षेपे, मघुङ् कैतवे च, राघृङ् लोघृङ् सामर्थ्ये, द्राघृङ् आयासे च, श्लाघृङ् कत्थने ॥

अ०––अथ घान्ता नव सेटश्च। लघुङ् भोजन–निवृत्त्यर्थोऽपि, नेवज्वरो लङ्घनीयः। गतेराक्षेपो वेगः, आरम्भ उपलम्भो वा, कैतवं वञ्चना, चकाराद् गत्याक्षेपे, चात् सामर्थ्ये। आयासः कदर्थनम्–कौशिकस्तु आयामः–इत्याह। दैर्घ्यविशिष्टायां क्रियायां चाऽऽख्यात्, कालिपकैर्हि प्रकृतिप्रत्ययविभागे द्राघिमादयः कस्मिंश्चिद् व्याकरणे धातोरेव साधिता एवं नेदत्यादेर्नेदिष्टादयोऽपि। कत्थनमुत्कर्षाख्यानम् ॥

६००–६१२ चान्ताः––लोचृङ् दर्शने, षचि सेचने शचि व्यक्तायां वाचि, कचि बन्धने, कचुङ् दीप्तौ च, श्वचि श्वचुङ् गतौ, वर्चि दीप्तौ, मचि मुचुङ् कल्कने, मचुङ् धारणोच्छ्रायपूजनेषु च, पचुङ् व्यक्तिकरणे। ष्टुचि प्रसादे ॥

अ०––अथ चान्तास्त्रयोदश सेटश्च। सेचनं–सेवनम्, मज्जनमिति यावत्। तालव्यादिः। चाद् बन्धने। कल्कनं दम्भः, शाठ्यं क्वथनं च। चात् कल्कने–दीप्तावपीत्येके ॥

१. अत्र देही विवक्षितः, लङ्घनीय उपवसनीय इत्यर्थः।

६३६–६५८ डान्ताः—पड्डुङ् (पठुङ) गतौ, हुडुङ् पिडुङ् सङ्घाते, शडुङ् रुजायाञ्च, तडुङ् ताडने, कडुङ् मदे, खडुङ् मन्थे, खुडङ् गतिवैकल्ये, कुडुङ् दाहे, वडुङ् मडुङ् वेष्टने, भडुङ् परिभाषणे मुडुङ् मज्जने, तुडुङ् तोडने, भुडुङ् वरणे, चडुङ् कोपे, द्राडृङ् ध्राडृङ् विशरणे, शाडृङ् श्लाघायाम्, वाडृङ् आप्लाव्ये, हेडृङ् होडृङ् अनादरे, हिडुङ् गतौ च ।

अ०—अथ डान्तास्त्रयोविंशतिः सेटश्च । चात् संघाते, तालव्यादिः, विभाजनेऽप्यन्ये विभाजनं–विभागीकरणम्, मज्जनं–शोधनम् न्यग्भावश्च, तोडनं–हिंसा, वरणं–स्वीकरणम्, तालव्यादिः, आप्लाव्यं–आप्लावनम्, चकारादनादरे ॥

६५९–६६४ णान्ताः–घिणुङ् घुणुङ् घृणुङ् ग्रहणे, घुणि घूर्णि भ्रमणे, पणि व्यवहार–स्तुत्योः ॥

अ०—णान्ताः षट् सेटश्च ॥

६६५–६६७ तान्ता—यतैङ् प्रयत्ने, युतृङ् जुतृङ् भासने ।

अ०—अथ तान्तास्त्रयः सेटश्च । कौशिकस्तु ज्योतिः

१. परिभाषणः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । २. अत्र [illegible] ॥

सिद्धये जुतिस्थाने च्युतिमधीते तदसत् च्युतेरादेश्च (उ० २९१) इति सिद्धत्वात् ॥

६६८–६७२ थान्ता—विथृङ् वेथृङ् याचने, नाथृङ् उपतापैश्वर्याशीःषु च, श्रथुङ् शैथिल्ये, ग्रथुङ् कौटिल्ये, कत्थि श्लाघायाम् ।

अ०—अथ थान्ताः षट् सेटश्च । कौशिकस्तु विथुर इति सिद्धये यातन इत्याह, तन्न व्यथेरेव श्वशुर० (उ० ४२६) इति निपातनात् सिद्धः, चाद् याचने, उपताप–उपघातः, अत्र याञ्चोपतापौ क्रियात्वादर्थौ, ऐश्वर्याशिषौ तु धर्म्ममात्रत्वाद् द्योत्ये । यद्वा गंडति श्वेतते प्रासादः घंटा ध्वनति संयुज्यते ।

अस्ति समवैतीति द्रव्यगुणसंयोगसत्तासमवायानामिव सिद्धानामप्याख्यातवाच्यत्वेन साध्यतया प्रतीतेरनयोऽर्थत्वमप्यस्तु, यदाहुः–पूर्वापरीभूतं भावं आख्यातेन व्याचष्ट इति, अणोपदेशश्चायं यदाह–सर्वे णादयो णोपदेशाः नृति–नन्दि–नर्दि–नकि–नाटि–नाथृ–नाधृ–नृवर्जा इति तेनाहुः—अदुन्-

१. अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । २. विथुरो राक्षस इत्यर्थः, व्यथधातोः किदुरप्रत्यये विथादेशे व्यथतेऽस्माज्जन इति व्युत्पत्त्या विथुर इति भवति । ३. यास्काचार्याः । ४. पातञ्जलभाष्ये पतञ्जलिः । ५. नाटीति पर्युदासाच्चौरादिकस्य नटण् अवस्यन्दने इत्यस्यैवाणोपदेशत्वं, न तु णट नृत्ताविति भौवादिकस्य ॥

पसर्गान्रो–णहिनुमीना–नेः (२।३।७७), इति णत्वाभा
प्रनाथते स्यात् । तालव्यादिः, शैथिल्यम्–अगाढता, कौ
ल्यं–कुसृतिः बन्धश्च, श्लाघा–गुणारोपः ॥

६७४–६९४ दान्ताः––खिदुङ् श्वैत्ये, वदुङ् स्तुत्यभि
वादनयोः, भदुङ् सुख–कल्याणयोः, मदुङ् स्तुति–मोद–मद
स्वप्न–गतिषु, स्पदुङ् किञ्चिच्चलने, क्लिदुङ् परिदेवने, मुदि
हर्षे, ददि दाने, हृदि पुरीषोत्सर्गे, ष्वदि स्वदि स्वादि आस्वा
दने, उर्दि मान–क्रीडनयोश्च कुर्दि गुर्दि गुदि क्रीडायाम्, पूदि
क्षरणे, ह्रादि शब्दे, ह्लादिङ् सुखे च, पर्दि कुत्सिते श
ब्दे, स्कुन्दिङ् आप्रवणे ॥

अ०––अथ दान्ता एकविंशतिर्हृदिं वर्जाः सेटश्च । श्वै
[illegible]णक्रिया । स्तुतिर्गुणैः प्रशंसा, अभिवादनं–पादयोः प्रणिपा
[illegible]–[illegible]कर्मादिपात् गुरूनुनयनम्, कल्याणं–श्रेयः–प्री
[illegible], प्रीतिमोदनार्थनिपाकः, मोदो–हर्षः, स्वप्नालस्य
[illegible], मद–मद–[illegible], स्तुतिमत्योः सकर्म
[illegible], अकर्मकोऽत्ययं, आद्यः पोपदेशो नेतरौ, गत स्मृ

१. [illegible] श्लाघा । २. [illegible]
[illegible] । ३. [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] । ५. [illegible] । ६. [illegible]
[illegible] ॥

७०५-७१८ पान्ताः—तिपृङ् ष्टिपृङ् ष्टेपृङ् क्षरणे, ते
कम्पने च, टुवेपृङ् केपृङ् गेपृङ् कपुङ् चलने, ग्लेपृङ् दैन्ये
मेपृङ् रेपृङ् लेपृङ् गतौ, त्रपौषि लज्जायाम्, गुंपि गोप
कुत्सनयोः ॥

अ०—अथ पान्ताश्चतुर्दश सेटश्च । चात् क्षरणे,
ऽर्थः, केपृङ् गेपृङ् द्वयं गतावपि, चाच्चलने, गतात्
गतिर्देशान्तरप्राप्तिः, तत्रैव स्थितस्य-स्पन्दनं चलनं
पृथगेषां पाठः, पिदङर्थः ॥

७१९-७२३ बान्ताः—अबुङ् रबुङ् शब्दे, लबु
संसने च, कबृङ् वर्णे, क्लीबृङ् अधार्ष्ट्ये, क्षीबृङ् मदे ।

अ०—अथ बान्ताः पञ्च सेटश्च । चाच्छब्दे, वर्णो
शुक्लादिश्च, एते कबृङादयो यद्यपि दन्त्यौष्ठ्यवान्ताः का
शकटायनो ... तथापि पूर्वैरोष्ठ्यबान्तमध्ये पठितत्वाद
स्माभिरपि पठिताः ॥

७२४-७५० भान्ताः—शीभृङ् चीभृङ् शल्भि
वल्भि भोजने, गल्भि धार्ष्ट्ये, रेभृङ् अभुङ् रभुङ् लभुङ्
ष्टभुङ् स्कभुङ् ष्टुभुङ् स्तम्भे, जभुङ् जभिङ् जृभुङ्
नामे, रभिं राभस्ये, डुलभिंष् प्राप्तौ ॥

१. [illegible]
[illegible]

अ०—अथ भान्ताः सप्तदश रभिं लभिं वर्जाः सेटश्च । र: षकारोऽयमित्येके, स्तम्भः-क्रियानिरोधः, राभस्यं यर्योऽयमः, ङ्वित् त्रिमकर्थः, पिद्ङर्थः ॥

७४१-७४३ मान्ताः—भामि क्रोधे, क्षमौपि सहने, मूङ् कान्तौ ॥

अ०—अथ मान्तास्त्रयः सेटश्च, कान्तिरभिलापः ॥

७४४-७६० यान्ताः—अयि वयि पयि मयि नयि चयि ये गतौ, तयि णयि रक्षणे च, दयि दान-गति-हिंसा-दानेषु च, ऊयैङ् तन्तुसन्ताने, पूयैङ् दुर्गन्ध-विशरणयोः, नूयैङ् शब्द-उन्दनयोः, क्ष्मायैङ् विधूनने, स्फायैङ् ओ-गायैङ् वृद्धौ, तायृङ् सन्तान-पालनयोः ॥

अ०—अथ यान्ताः सप्तदश सेटश्च । चाद् रक्षणे, न्दनं-क्लेदनं, दुर्गन्धेऽपीत्यन्ये, ओदित् सूयत्याद्योदितः ४।२।७०), इति क्तयोर्नत्वार्थम्, सन्तानः-प्रबन्धः ॥

७६१-७६९ लकारान्ताः—चलि वल्लि संवरणे, शलि लने च, मलि मल्लि धारणे, भलि भल्लि परिभाषण-हिंसा-नेषु, कलि शब्द-सङ्ख्यानयोः, कल्लि अशब्दे ॥

अ०—अथ लकारान्ता नव सेटश्च । दन्त्यौष्ठ्यादिरयं वलादौ वल प्राणनधान्यावरोधयोरिति त्वोष्ठ्यादिः, घटा-

१. अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करणं सहनम् ॥

७९८-८१० सान्ताः—स्रंसूङ् प्रमादे, कासृङ् शब्दकुत्साम्, भासि टुभ्रासि टुभ्लासृङ् दीप्तौ, रासृङ् णासृङ् दे, णसि कौटिल्ये, भ्यसि भये, आङ् शासूङ् इच्छायाम्, ङ् ग्लसूङ् अदने, घसुङ् करणे ॥

अ०—अथ सान्तास्त्रयोदश सेटश्च । दन्त्यादिः प्रमादोऽपः, भान्तोऽयमित्येके, शब्दस्य कुत्सारोपः, टुभ्रासृ टुभ्लाौ द्वितावथ्वर्थौ, आङ् इति आङ्पर एवायं प्रयुज्यते योपसर्गान्नापि केवल इति ज्ञापनार्थम्, मूर्धन्यान्तोऽय ते चन्द्रः ॥

८११-८२८ हान्ताः—ईहि चेष्टायाम्, अहुङ् प्लिहि ौ, गर्हि गल्हि कुत्सने, वर्हि वल्हि प्राधान्ये, वर्हि वल्हि भाषण-हिंसा-च्छादनेषु, वेहृङ् जेहृङ् वाहृङ् प्रयत्ने, ङ् निक्षेपे, ऊहि तर्के, गाहौङ् विलोडने, ग्लाहौङ् ग्रहणे, ङ् महुङ् वृद्धौ ॥

अ०—अथ हान्ता अष्टादश सेटश्च । दानेऽप्यन्ये, ओदी एतौ, पूर्वौ तु दन्त्यौष्ठ्यादी, निद्राक्षेपे इत्यन्ये, तर्केक्षा, विलोडनं-परिमलनम्, गृहौङ् इत्येके ॥

८२९-८३६ क्षान्ताः—दक्षि शैघ्र्ये च, धुक्षि धिक्षि दीपन-क्लेशन-जीवनेषु, वृक्षि वरणे, शिक्षि विद्योपादाने,

८७६-८८४ पान्ताः-क्षपी आदान-संवरणयोः, भेपृग् भये, अेपृग् चलने च, पपी बाधन-स्पर्शनयोः, लपी कान्तौ, चपी भक्षणे, छपी हिंसायाम्, त्विपीं दीप्तौ, अपी [गत्यादानयोः]

अ०—अथ पान्ता नव, त्विषीं वर्जाः सेटश्च, चकाराद् भये, स्पर्शनं-ग्रन्थनम्, अयं स्पर्श इत्येके, कान्तिरिच्छा, अव-पूर्वो दान-निरसनयोश्चेत्येके निरसनमपाकरणम्, अवत्वे-पते-अवत्वेपति, ददाति-निरस्यति-दीप्यते चेत्यर्थः ॥

८८५-८८६ सान्तौ असी गत्यादानयोश्च, दासृग् दाने ॥

अ०—अथ सान्तौ द्वौ सेटौ च, चकाराद् दीप्तौ ॥

८८७-८८८ हान्तौ--माहृग् माने, गुहौग् संवरणे ॥

अ०--अथ हान्तौ द्वौ सेटौ च, मानं-वर्त्तनम् ॥

८८९-क्षान्तः—भ्लक्षी भक्षणे ॥

अ०—अथ क्षान्तः सेट् च, अयं भक्षीत्यन्ये ॥

इत्युभयपदिनः

अथ यजादयो नव ञि वद्वर्जा अनिटश्च [illegible]
[illegible]न्ते ।

९४४ यजीं देवपूजासंगतिकरणदानेषु ॥

९४५-९४७ एदन्ताः—वेंग् तन्तुसन्ताने, व्येंग् सं[illegible]
[illegible]णे, ह्वेंग् स्पर्धाशब्दयोः ॥

[illegible] अथ एदन्तास्त्रयोऽनिटश्च, संवरणं—आच्छादनम्

९४८ पान्तः—डुवपीं बीजसन्ताने ॥

९४९ हान्तः—वहीं प्रापणे ।

॥ उभयतो भाषा ॥

[illegible] बीजानां तन्[illegible]
[illegible], अथ [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

...स्यैव घटादिकार्यार्थमिह पाठः, एवमन्येषामप्युत्तराणां घटादिकार्यार्थमिह पाठो ज्ञेयः ॥

९७०–१०११ कान्ताः–ष्टक स्तक प्रतीघाते, चक तृप्तौ व. अक कुटिलायां गतौ च। खान्तः—कखे हसने। गान्ताः–अग अकवत्, रगे शङ्कायाम्, लगे सङ्गे, ह्रगे ह्लगे षगे सगे ष्ठगे स्थगे संवरणे। टान्ताः—वट भट परिभाषणे, णटनतौ। डान्ताः—गड सेचने, हेडृ वेष्टने, लड जिह्वोन्मथने। णान्ताः—फण कण रण गतौ, चण हिंसादानयोश्च, शण श्रण दाने। थान्ताः—स्नथ क्नथ क्लथ क्रथ हिंसार्थाः। दान्तौ छद उर्जने, मदै हर्षग्लपनयोः। नान्ताः—ष्टन स्तन ध्वन शब्दे, स्वन अवतंसने, चन हिंसायाम्। रान्तः—

---

१. घटादित्वान्नृणन्तं प्रयुङ्क्त इति नरयति, अन्यत्र नारयति। २. अयमात्मनेपद्यपि तेन चकते। ३ कुटिलायां गतावित्यर्थः। ४ वेष्टने वाटयति भृतौ भाटयतीति रूपं परिभाषणभिन्नार्थे। ५. नतौ नटति तेन नृत्तौ नाटयति ह्रस्वाभावः। ६ हेडृङ् अनादरे इत्यस्यात्मनेपदिन उत्सृष्टानुबन्धस्यार्थविशेषेमित्त्वार्थमनुवाद आत्मनेपदिष्वनुक्त्वा परस्मैपदिषु पाठसामर्थ्यात् परस्मैपदं हेडति–अहिडी–अहीडी–इत्यादि रूपं भवति॥ ७. चौरस्योत्क्राथयती तु चौजादिकस्य घञन्ताद् वा णिच्, जास–नाट–क्राथ–पिषो हिंसायाम् (२।२।१४), इति निर्देशाद् वा ह्रस्वाभावः॥

९५४-९६५ जान्तः—ध्रेजुङ् गति-ज्ञानयोः । थान्तः—व्यथिप् भयचलनयोः, प्रथिप् प्रख्याने । दान्तः—म्रदिप् मर्दने, स्खदिप् स्खदने, कदुङ् क्रदुङ् क्लदुङ् वैक्लव्ये । पान्तः—कृपि कृपायाम् । रान्तः—ञित्वरिप् सम्भ्रमे । सान्तः—प्रसिप् विस्तारे । क्षान्तः—दक्षि हिंसागत्योः ॥

अ०—अथ थान्तौ द्वौ ... प्रख्यानं-प्रसिद्धिः । [illegible] ... स्खदनं निरसनम्, निक्लवः कातरस्तस्य ... कर्म वा वैक्लव्यं वैकल्यम् इति चन्द्रः । पान्त एकः ... [illegible]

[illegible]

आत्मनेपदिनः ॥

[illegible]

[illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] निरुक्तो
[illegible]: ।

[illegible] [illegible] [illegible]

अथ अष्टादशो परिच्छेदो [illegible]: ॥

१–१५ [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]–[illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] ॥

१० —[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]—[illegible], [illegible] अथो [illegible] वा (३।३।५), [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]–[illegible] ॥

१६–१८ [illegible]—[illegible], [illegible], [illegible] । [illegible] [illegible]–[illegible]–[illegible] च ॥

---

१. [illegible] [illegible] । २. [illegible] [illegible] अथो [illegible] वा (३।३।५), इति [illegible] । ३. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥

ज्वर रोगे । लान्ताः—चल कम्पने, ह्वल ह्मल चलने, ज्व-
दीप्तौ च ।

वृत् घटादिः परस्मैभाषा ॥

वृत्घटादिः, इत्याचार्यश्रीहैमचन्द्रानु० भ्वादयो निरनुबन्धाः

अ०—अथ कान्ताश्चत्वारः सेटश्च, चात् प्रतीघाते, अकु-
टिलायां गतौ पठितोऽयमपि लाघवार्थं तद्वत् पठितः, खान्त
एकः, गान्ता नव संवरणं—आच्छादनम्, टान्तास्त्र-
सेटश्च, डान्तास्त्रयो जिह्वया—उन्मथनं जिह्वोन्मथनम्,
जिह्वोन्मथयोः केचित् तन्मतसङ्ग्रहार्थं जिह्वा च जिह्वा-
विषया क्रिया च जिह्वोन्मथनं चेति समाहारः, णान्ताः
पड् गतौ घटादित्वाण्णौ फणयति, अन्यत्र फाणयति-क्व-
निःस्नेहयति=इत्यर्थः, फणि रणी पूर्वपठितावेव घटाद्यर्थं
पुनः पठितौ चाद्रतौ, थान्ताश्चत्वारः, दान्तौ द्वौ उर्जने
प्राणनं बलं च छदण् संवरण इति चुरादौ पठिष्यमानोऽप्युर्जने
घटादिकार्यार्थमिहाधीतः, मदैच् हर्षइत्ययमनयोरर्थयोर्घटादि-
कार्यार्थमिहाधीतः नान्ताःपञ्च, अन्त्यौ पूर्वपठितावपि
अर्थविशेषे घटादिकार्यार्थमीहाधीतौ शब्देऽपि स्वानयतीत्य-
त्यन्ये, अथ रान्त एकः सेट्, लान्ताश्चत्वारः सेटः चाग-
ल्ने ज्वलादावधीतोऽप्यर्थविशेषे घटादिकार्यार्थमिहाधीतः,
केचित् दलि-वलि-स्खलि [क्षपि] त्रपीणामपि घटा-

१. मल्यमानोऽपि ज्वलवत् कार्यं भावनीयम् । २. मतान्तरे
दलयति वलयति स्खलयति क्षपयति त्रपयतीत्यपि भवति ॥

इत्यनिन्द्रानि इति परस्मैपदिन इत्यादिविशेषणो निरनुबन्धश्चानवः ।

भ्वादि धातवः समाप्ताः ॥

अथ अदादौ परस्मैपदिनो धातवः ॥

१–१५ अदं प्सांक् भक्षणे, भांक् दीप्तौ, यांक् प्रापणे, वांक् गति-गन्धनयोः, ष्णांक् शौचे, श्रांक् पाके, द्रांक् कुत्सितगतौ, पांक् रक्षणे, लांक् आदाने, रांक् दाने, दांवक् लवने, ख्यांक् प्रकथने, प्रांक् पूरणे, मांक् माने ॥

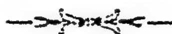
अ०—क्तिकरणं अदादिज्ञापनार्थं एवं सर्वत्र, आदन्ताश्चतुर्दश धातव पठ्यन्ते स्वयमेवेत्यर्थः, कुत्सिता गतिः—पलायनं स्खलनं च, वकारो अयौ दायौ दा (३।३।५), इत्यत्र विशेषणार्थः प्रकटन इत्यन्ये, मानं-वर्तनम् ॥

१६–१८ इदन्तौ—इंक् स्मरणे, इणक् गतौ । ईदन्तो वींक् प्रजन-कान्ति-असन-खादने च ॥

१. आदानेऽपीति क्वचित् । २. विश्रान्त दासंज्ञा अयौ दायौ दा (३।३।५), इति सूत्रेण । ३. अयं चतुर्ष्वेव लकारेषु प्रयुज्यत इति केचित् ॥

दाने, ऋदन्त एकः चकाराद् धारणे, ञान्तौ द्वौ, चान्तोऽ
यमिति [सभ्याः], पान्त एककुः, उभयपदिन इत्यादयो
ऽदादयः कितो धातवः ।

अदादयो धातवः समाप्ताः ॥

अथ दिवादयो धातवः ।

१ दिवूच् क्रीडा-जय-इच्छा-पणि-द्युति-स्तुतिगतिषु ।

अ०—अथ श्य विकरणा दिवादयो वर्णक्रमेण निर्दिश्य-
न्ते, तत्रापि पूर्वाचार्यप्रसिद्धानुरोधेन दिवेरादौ पाठः, जये-
च्छा-विजिगीषा, पणिर्व्यवहारः क्रियादिः, दिवादिज्ञापनार्थं
चित्करणमेवं सर्वत्र ॥

२-३ ऋदन्तौ—जॄष् झॄष् च जरसि ।

४-७ ओदन्ताः—शोंच् तक्षणे, दों छोंच् छेदने, षोंच्
अन्तकर्मणि ॥

अ०—अथ ऋदन्तौ द्वौ जरा-वयोहानिः, पितोऽङर्थ,
अन्त्यो पिद् इत्येके, ओदन्ताश्चत्वारस्तक्षणं-तनूकरणम्
अन्तकर्म-विनाशः ॥

८ डान्तः—व्रीड्च् लज्जायाम् ।

त्यर्थः, पान्त एकः, सान्ताश्चत्वारो ह्रुतिः-कौटिल्यम्, हान्तौ द्वौ पुह तृसावित्येके ॥

पुषादि ।

३२ पुषंच् पुष्टौ

अ०—अथ दिवाद्यन्तर्गणः पुषादिः परस्मैपद्येव तत्रापि प्रसिद्धानुरोधाद् आदौ पुषं च पुष्टौ, अकर्मकोऽयम् ॥

३३ चान्तः—उचच् समवाये ।

३४ टान्तः—लुटच् विलोटने ।

३५-३८ दान्ताः—ष्विदांच् गात्रप्रक्षरणे, क्लिदौच् आर्द्रीभावे, ञिष्विदाच् स्नेहे, ञिक्ष्विदाच् मोचने च ।

अ०—चान्त एकः समवाय-ऐक्यम्, टान्त एकः, दान्ताश्चत्वारो गात्रप्रक्षरणं-घर्मस्रुतौ, ञित्वं ज्ञानेच्छा० (५।२।९२), इति सत्यर्थे क्तार्थमेवमुत्तरेऽपि, चात् स्नेहे ॥

३९-४४ धान्ताः—क्षुधंच् बुभुक्षायाम्, शुधंच् शौचे, क्रुधंच् कोपे, षिधूंच् संराद्धौ, गृधूच् अभिकाङ्क्षायाम्, रधौच् हिंसा संराद्ध्योः ॥

अ०—धान्ताः—शौचं-नैर्मल्यम्, संराद्धिः-निष्पत्तिः, संराद्धि-पाकः, रधौच् हिंसायाम् चेत्यकृत्वाऽस्यात्र निर्देशः संराद्धि भेदज्ञापनार्थः ॥

त्यर्थः, षान्त एकः, सान्ताश्चत्वारो हुतिः-कौटिल्यम्, हान्तौ द्वौ घुह तृप्ताविल्येके ॥

पुषादि ।

३२ पुषंच् पुष्टौ

अ०—अथ दिवाद्यन्तर्गणः पुषादिः परस्मैपद्येव तत्रापि प्रसिद्धानुरोधाद् आदौ पुषं च पुष्टौ, अकर्मकोऽयम् ॥

३३ चान्तः—उचच् समवाये ।

३४ टान्तः—लुटच् विलोटने ।

३५-३८ दान्ताः—ष्विदांच् गात्रप्रक्षरणे, क्लिदौच् आर्द्रीभावे, ञिष्विदाच् स्नेहे, ञिक्ष्विदाच् मोचने च ।

अ०—चान्त एकः समवाय-ऐक्यम्, टान्त एकः, दान्ताश्चत्वारो गात्रप्रक्षरणं-घर्मस्रुतौ, ञित्वं ज्ञानेच्छा० (५।२।९२), इति सत्यर्थे क्तार्थमेवमुत्तरेऽपि, चात् स्नेहे ॥

३९-४४ धान्ताः—क्षुधंच् बुभुक्षायाम्, शुधंच् शौचे, क्रुधंच् कोपे, षिधूंच् संराद्धौ, गृधूच् अभिकाङ्क्षायाम्, रधौच् हिंसा संराद्ध्योः ॥

अ०—धान्ताः—शौचं-नैर्मल्यम्, संराद्धिः-निष्पत्तिः, संराद्धि-पाकः, रधौच् हिंसायाम् चेत्यकृत्वाऽस्यात्र निर्देशः संराद्धि भेदज्ञापनार्थः ॥

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

१३७ कान्तः—शकिंर् मर्षणे ।

अ०—अथ कान्त एकः, मर्षणं—क्षमा, अनिट्कम्, मर्षणे [illegible] इत्येके, स्यविकरणोऽर्थान्तरे तु श्नुविकरणः स्वादिपठित एव इत्येके, अन्ये तु शक विभाषितं मर्षणे इति पठन्ति—व्याख्याते च मर्षणे, [illegible] शक्नोतेः परस्मैपदं च इष्टं विकल्प्यते—अनिट्कौ न शक्यते [illegible] शक्यति—अशकीन्—अशकत्—शक्ता—शकिता, अन्यत्र शक्नोति [illegible] अशकत्, शक्ता ॥

१३८—चान्तः—शुचृंगैच् पूतिभावे ।

१३९ जान्तः—रंजींच् रागे ।

१४० पान्तः—शपींच् आक्रोशे ।

---

१. शुचिधातुः ॥

त्रिमकर्थ, केचित्तु निगृण् नग इति तुरादौ पठन्ति, तस्य न घटादित्वं निस्फुरोर्नवा ।४।२।१२।, इत्यात्वाभावमिच्छन्ति, तन्मते चययति, आत्ममव्यन्ये नाययति ॥

६—उदन्तः—भृगट् कम्पने ।

७-९ ऋदन्ताः—स्तृगट् आच्छादने, कृंगट् हिंसायां वृगट् वरणे ।

उभयतो भाषा ॥

अ०—उदन्त एकः, ऋदन्तास्त्रयः ।

इति उभयपदिनः ॥

१० इदन्तः—हिंट् गतिवृद्ध्योः ।

११-१२ उदन्तौ—श्रुंट् श्रवणे, दुदुंट् उपतापे ।

१३-१४ ऋदन्तौ—पृंट् प्रीतौ, स्पृंट् पालने च ।

अ०—इदन्त एकः, उदन्तौ द्वौ, गतावित्यन्ये, द्वित्व मप्यर्थः, ऋदन्तौ द्वौ, चकारात् प्रीतौ ॥

१५-१६ कान्तौ—शक्लृंट् शक्तौ, तिक् हिंसायाम्

१७ गान्तः—तिग हिंसायाम् ।

१८ घान्तः—षघट् हिंसायाम् ।

अ०—अथ षान्त एकः, शान्त एकः, इत्यात्मनेपदि

इति क्र्यादयो धातवः सम्पूर्णाः ॥

अथ तुदादयो धातवः ।

१–५ तुदींत् व्यथने, भ्रस्जींत् पाके, क्षिपींत् प्रेरणे, दिशींत् अतिसर्जने, कृषींत् विलेखने ।

अ०—अथ तुदादयो वर्णक्रमेण प्रदर्श्यन्ते, तत्रापि प्रसिद्ध्यनुरोधेनादौ तुदींत् व्यथने, तित्वं तु तुदादिज्ञापनार्थं सर्वत्र ज्ञेयम्, अतिसर्जनं–त्यागः ॥

६–१३ मुच्लृंती मोक्षणे, विद्लृंती लाभे, लुप्लृंती छेदने, लिपींत् उपदेहे, पिचींत् क्षरणे, कृतैत् छेदने, खिदींत् परिघाते, पिशत् अवयवे ।

वृत्मुचादिः ॥

अ०—अथ मुचादयोऽष्टौ, तत्राद्याः पञ्चानिट उभयपदिनश्च, त्रयः परस्मैपदिनः खिदींत् वर्जाः सेटश्च, उपदेहो वृद्धिः, मुचादिस्तुदाद्यन्तर्गणोऽष्टक संपूर्णः ॥

१४–१७ इदन्ताः—रिं पीत् गतौ, धिंत् धारणे, क्षित निवासगत्योः ।

अ०—अथ रान्ता अष्ट, छेदनं-विलेखनम्, चकारा विलेखने, पोपदेशोऽयमित्येके, लान्तास्त्रयोदश, चलनं इत्येके कुटादौ इमौ इत्येके, पोपदेशोऽयमित्येके, णौ घटादित्वा ह्रस्वत्वे चलयति, दन्त्योष्ठ्यादिः, ओष्ठ्यादिः, शान्ताः प अनिटश्च, आमर्शनं-स्पर्शः ॥

१०४-१०६ पान्ताः—ऋपत् गतौ, इषत् इच्छायाम् मिषत् स्पर्धायाम् ।

१०७-१११ हान्ताः—तुहीन् उत्रमे, तुही दुही स्तुही स्तुहौ हिंसायाम् ।

अ०—अथ पान्तास्त्रयः सेटश्च, हान्ताः पञ्च-उभा [illegible]णाम्, स्तुही पोपदेश इत्येके, स्तुही इत्यन्यमपि [illegible] [illegible] ।

अथ कुटादिः ।

११२ कुट कौटिल्ये ।

अ०—अथ [illegible]: कुटादिरन्तर्गणः [illegible] [illegible] कुटादिः ॥

[illegible]

[illegible]

इति वचनं, अयं वन्दनं इति चन्द्रः, [illegible]
पोपदेशोऽयमिति नन्दी, [illegible] ॥

७९-८२ थान्ताः—पथुण् गतौ, श्रथण् प्रतिहर्षे, पृथण् प्रक्षेपणे, प्रथण् प्रख्याने ।

---

१ भडुण् कल्याणे । २ दुःखीपतः कृच्छ्राकृच्छ्रार्थात् खल् (५।३–१३९) इतिसूत्रेण 'उपसर्गो न व्यवधायी' इतिन्यायेन खल् प्रत्यय स्तस्य सप्तम्येकवचनम् । ३ 'णिलोपोऽप्यनित्यः' इति परिभाषया । ४ पुस्त आदर–अनादरयोः ॥

यमित्यन्ये, पड्डुण् अयमित्येके, णान्ताः पट् सेटश्च, प्रेरणं-
नम्, तान्ताः पट्, उदित्वान्नोऽन्ते चिन्तयति णिवेत्त्य
श्रन्थघट्टचन्देरनः (५।३।१११), इत्यनापवादे भ्
भूपिचिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चिस्पृहितोलिदोलि
(५। ३।१०९), इति अङि चिन्ता, भीष्यादिभ्योऽ
अप्रत्ययेऽपि णेर्लुकि भीषादीनां सिद्धौ-अङविधानं
नित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन णेर्लुगभावे संयोगात् (२।१।
इयि चिन्तिया तथा 'न यमेन न जातवेदसा न कुबेरेण
वज्रपाणिना मघवो युधि सुप्रकम्पयाः श्वसनेनैव वसुध
॥ १ ॥ अत्र सु[प्र]पूर्वात् कम्पेः खलि, णेर्लुगभावे
अयादेशे च सुप्रकम्पया इति सिद्धम्, ज्ञापकेन च
लुगभावो ज्ञाप्यते आमादिषु तु सर्वत्र अव्यभिचा
इति आमन्ताल्वाय्येत्नावय् (४।३।८५) इतिव
इति वचनं, अयं वन्दने इति चन्द्रः, संशब्दनं-
पोपदेशोऽयमिति नन्दी, कृच्छ्रजीवनेऽप्ययमित्यन्ये ॥

७९-८२ थान्ताः—पथुण् गतौ, श्रथण् प्रतिह
प्रक्षेपणे, प्रथण् प्रख्याने ।

---

१ भद्दुण् कल्याणे । २ दुःस्पर्शापतः कृच्छ्राकृच्छ्रा
(५।३-१३५) इतिसूत्रेण 'उपसर्गो न व्यवधायी' इ
खल् प्रत्यय स्तस्य सप्तम्येकवचनम्। ३ 'णिलोपोऽप्यनि
परिभाषया । ४ पुन्न आदर-अनादरयोः ॥

२३७-ॠदन्तः—गॄणि विज्ञाने।

अ०—अथ उदन्त एकः, ॠदन्त एकः, विज्ञापने-त्येके, कृणीति कारयते चन्द्रः।

२३८–चान्तः–वञ्चिण् प्रलम्भने।

२३९–टान्तः—कुटिण् प्रतापने।

२४०–२४१ दान्तौ—मदिण् तृप्तियोगे, विदिण् चेतनाख्याननिवासेषु।

२४२–नान्तः—मानिण् स्तम्भे।

२४३–२४४ लान्तौ—वलि भलिण् आभण्डने।

२४५–वान्तः—दिविण् परिकूजने।

२४६–पान्तः—वृषिण् शक्तिबन्धे।

२४७–२४८—क्षान्तौ—कुक्षिण् अवक्षेपे, लक्षिण् आलोचने।

अ०—अथ चान्त एकः, प्रलम्भनं-मिथ्याफलाख्यानम्, टान्त एकः, दान्तौ द्वौ, तृप्तिशोधन इत्येके-तृप्तेः शोधनं-

१. अन्यत्र विदक् ज्ञाने वेत्ति, विदिंच् सत्तायाम् विद्यते, विद्लृंती लाभे विन्दति-विन्दते, विदिंप् विचारणे, विन्ते।
२. निरूपणमित्यर्थः। ३. प्रजननसामर्थ्यमित्यर्थः॥

२६६–२६७ भान्तौ—डम्भि डिम्भिण् सङ्घाते ।

२६८–२७० मान्ताः—स्यमिण् वितर्के, शमिण् आलोचने, कुस्मिण् कुस्मयने ।

२७१–२७३ रान्ताः—गूरिण् उद्यमे, तन्त्रिण् कुटुम्बधारणे, मन्त्रिण् गुप्तभाषणे ।

२७४ लान्तः—ललिण् इप्सायाम् ।

२७५–२७६ शान्तौ—स्पशिण् ग्रहण–श्लेषणयोः, दंशिण् दशने ।

२७७–२७८ सान्तौ—दंसिण् दर्शने च, भर्त्सिण् तर्जने च ।

२७९ क्षान्तः—यक्षिण् पूजायाम् ।

आत्मनेभाषाः ॥

अ०—अथ [illegible]

[illegible]

२६६–२६७ भान्तौ—डम्भि डिम्भिण् सङ्घाते।

२६८–२७० मान्ताः—स्यमिण् वितर्के, शमिण् आलोचने, कुस्मिण् कुस्मयने।

२७१–२७३ रान्ताः—गूरिण् उद्यमे, तन्त्रिण् कुटुम्बधारणे, मन्त्रिण् गुप्तभाषणे।

२७४ लान्तः—ललिण् ईप्सायाम्।

२७५–२७६ शान्तौ—स्पशिण् ग्रहण–श्लेषणयोः, दंशिण् दशने।

२७७–२७८ सान्तौ—दंसिण् दर्शने च, भर्त्सिण् तर्जने च।

२७९ क्षान्तः—यक्षिण् पूजायाम्।

आत्मनेभाषाः ॥

अ०—अथ कान्तास्त्रयः, जान्त एकः, यत्तु लक्ष्ये तर्जयति तथा भर्त्सयति–निशामयति–भालयति–कुत्सयति–वञ्चयति–निवेदयतीत्यादौ परस्मैपदं दृश्यते तद् भ्वादौ राजृग् टुभ्राजि–इति पुनर्भ्राजिग्रहणेनात्मनेपदनित्यत्वज्ञापनात् सिद्धम्। टान्तौ द्वौ, अग्रदान इत्येके, डान्तोऽयमि-

१. त्रुटिण्।

२६६–२६७ भान्तौ—डभिण् डिभिण् संघाते ।

२६८–२७० मान्ताः—स्यमिण् वितर्के, शामिण् आलोचने, कुस्मिण् कुस्मयने ।

२७१-२७३ रान्ताः—गूरिण् उद्यमे, तन्त्रिण् कुटुम्बधारणे, मन्त्रिण् गुप्तभाषणे ।

२७४ लान्तः—ललिण् ईप्सायाम् ।

२७५–२७६ शान्तौ—स्पशिण् ग्रहण-श्लेषणयोः, दंशिण् दशने ।

२७७–२७८ सान्तौ—दंसिण् दर्शने च, भर्त्सिण् तर्जने च ।

२७९ क्षान्तः—यक्षिण् पूजायाम् ।

आत्मने भाषाः ॥

अ०—अथ कान्तास्त्रयः, जान्त एकः, यत्तु लक्ष्ये तर्जयति तथा भर्त्सयति–निशामयति–भालयति–कुत्सयति–वञ्चयति–निवेदयतीत्यादौ परस्मैपदं दृश्यते तद् भ्वादौ राजृग् टुभ्राजि–इति पुनर्भ्राजिग्रहणेनात्मनेपदनित्यत्वज्ञापनात् सिद्धम् । टान्तौ द्वौ, अप्रदान इत्येके, डान्तोऽयमि-

१. त्रुटिण् ।

खेटण् भक्षणे, खोटण् क्षेपे, पुटण् संसर्गे, वटुण् विभाजने।

२९९–३०० ठान्तौ–शठ श्वठण् सम्यग्भाषणे।

३०१–डान्तः–दण्डण् दण्डनिपातने।

३०२–३०९ णान्ताः–व्रणण् गात्रविचूर्णने, वर्णण्[1] वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु, पर्णण् हरितभावे, कर्णण् भेदे, तूणण् सङ्कोचने गणण् सङ्ख्याने, कुण गुणण् आमन्त्रणे।

अ०–अथ इत उर्ध्वं युजादेः अदन्तत्वं धातूनां विधीयते, ततश्च अतः (४ । ३ । ८२), इत्यल्लुक् स्थानित्वाद् गुणवृद्ध्योः समानलोपित्वाच्च सन्वद्भावदीर्घोपान्त्यहृस्वानामभावः, कान्तौ द्वौ, अङ्कादीनां तूक्त फलाभावेऽपि पूर्वाचार्यानुरोधेनादन्तेषु पाठः, णिजभावेऽनेकस्वरत्वाद्यङ्निवृत्त्यर्थ इत्येके, द्रमिलास्त्वेवं प्रकाराणामदन्तत्वविधानसामर्थ्यात्–अल्लोपाभावं मन्यन्ते, णिजभावेऽप्यदन्तत्वर्थस्य पाठस्तेनानेकस्वरत्वाद्यङ् न भवति, एवं सुत्रि रूक्षि गर्वि प्रभृतीनां पाठे प्रयोजनमुन्नेयम्, अनदन्ता एवेते इत्येके, खान्तौ द्वौ सुखनं दुखनं च तन्क्रिया, गान्त एकः, घान्त एकः, चान्तौ द्वौ, जान्ता-

---

[1] वर्णयति कविः, सुवर्णं वर्णयति, इयं वर्णना, राजानं वर्णयति।

३२६-३३० मान्ताः—भामण् क्रोधे, गोमण् उपलेपने, सामण् सान्त्वने, श्रामण् आमन्त्रणे, स्तोमण् श्लाघायाम्।

३३१ यान्तः—व्ययण् वित्तसमुत्सर्गे।

३३२-३४३ रान्ताः— सूत्रण् विमोचने, मूत्रण् प्रस्रवणे, पारतीरण् कर्मसमाप्तौ, कत्र गात्रण् शैथिल्ये, चित्रण् चित्रक्रियाकदाचिद्दृष्ट्योः, छिद्रण् भेदे, मिश्रण् संपर्चने, वरण् ईप्सायाम्, स्वरण् आक्षेपे, शारण् दौर्बल्ये, कुमारण् क्रीडायाम्।

३४४-३४८ लान्ताः—कलण् संख्यानगत्योः, शीलण् उपधारणे, वेल कालण् उपदेशे, पल्यूलण् लवनपवनयोः।

३४९ शान्तः—अंशण् समाघाते।

३५०-३५१ षान्ताः—पषण् अनुपसर्गः, गवेषण् मार्गणे, मृषण् क्षान्तौ।

३५३-३५५ सान्ताः—रसण् आस्वादनस्नेहनयोः, वासण् उपसेवायाम्, निवासण् आच्छादने।

३५६-३६० हान्ताः—चहण् कल्कने, महण् पूजायाम्, रहण् त्यागे, रहुण् गतौ, स्पृहण् ईप्सायाम्।

३६१-क्षान्तः—रुक्षण् पारुष्ये।

परस्मैभाषाः॥

क्रमेण, इदन्तात्वागमः, णत्विर्निषेधम्, णत्वाभिष्यन्ते, णिच्सद्य णिजभावे फलवत्कर्तर्यात्मनेपदार्थत्वात्, एवमुत्तरयोरपि, उदन्त एकः, ऋदन्त एकः, लृदन्त एकः ॥

३८०–३८१ कान्तौ––चीक शीकण् आमर्षणे ।

३८२ गान्तः––मार्गण् अन्वेषणे ।

३८३–३८६ चान्ताः––पृचण् संपर्चने, रिचण् वियोजने च, वचण् भाषणे, अर्चिण् पूजायाम् ।

३८७–३८८ जान्तौ––वृजैण् वर्जने, मृजौण् शौचालङ्कारयोः ।

३८९ ठान्तः––कट्टण् शोके ।

३९०–३९४ थान्ताः–श्रन्थ ग्रन्थण् संदर्भे, क्रथ अर्दिण् हिंसायाम्, श्रथण् बन्धने च ।

३९५–३९८ दान्ताः–वदिण् भाषणे, छदण् अपवारणे, आङः सदण् गतौ, वृदण् संदीपने ।

३९९ धान्तः–शुंधिण् शुद्धौ ।

४००–४०१ नान्तौ–तनूण् श्रद्धाघाते उपसर्गाद् दैर्घ्ये, मानण् पूजायाम् ।

४०२–४०४ पान्ताः–तपिण् दाहे, तृपण् प्रीणने, आप्लृण् लम्भने ।

क्रमेण, इत्यादिगणः, [illegible], गणाभिव्यक्तये, [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], उदन्त एकः, ऊदन्त एकः, ऋदन्त एकः ॥

३८०–३८१ कान्तौ——चीक शीकण् आमर्षणे ।

३८२ गान्तः——मार्गण् अन्वेषणे ।

३८३–३८६ चान्ताः——पृचण् संपर्चने, रिचण् वियोजने च, वचण् भाषणे, अर्चिण् पूजायाम् ।

३८७–३८८ जान्तौ——वृजैण् वर्जने, मृजौण् शौचालङ्कारयोः ।

३८९ ठान्तः——कठुण् शोके ।

३९०–३९४ थान्ताः–श्रन्थ ग्रन्थण् संदर्भे, क्रथ अर्दिण् हिंसायाम्, श्रथण् बन्धने च ।

३९५–३९८ दान्ताः–वदिण् भाषणे, छदण् अपवारणे, आङः सदण् गतौ, छृदण् संदीपने ।

३९९ धान्तः–शुंधिण् शुद्धौ ।

४००–४०१ नान्तौ–तनूण् श्रद्धाघाते उपसर्गाद् दैर्घ्ये, मानण् पूजायाम् ।

४०२–४०४ पान्ताः–तपिण् दाहे, तृपण् प्रीणने, आप्लृण् लम्भने ।

[illegible]

इति परस्मैपदिनः ॥

यदेतद् भवत्यादिधातुपरिगणनं तद् बाहुल्येन निदर्श-
नत्वेन ज्ञेयम्, तेनात्रापठिता अपि क्वचित्प्रभृतयो लौकिकाः
स्तम्भूप्रमुखाः सौत्राश्चुलुम्पादयश्च वाक्यकरणीया धातव
उदाहार्याः, यद्वा भ्वादिगणाष्टकोक्ताः स्वार्थणिजन्ता अपि
बहुलं भवन्ति, चुरादिपाठस्तु निदर्शनार्थः–यदाहुः—

१. चुरादयो धातवोऽपरिमिताः किल सन्ति, नास्ति तेषा-
मियत्ता, अतो यथालक्ष्यमनुसर्त्तव्याः, अत एव चन्द्रगोमीनामा
वैयाकरणश्चुरादिगणस्यापरिमिततया परमार्थतो यथालक्ष्यमनुसर-

परिशिष्टानि ।

[illegible]

[illegible]

प्रथमं परिशिष्टम्

श्री हर्षकुलगणिविरचितानि

धातुस्थितानुबन्धफलानि ।

आदौ वक्ष्येऽनुबन्धानां सर्वधातुनिवासिनाम् ।
फलानि तेष्वकारः स्यात् सुखोच्चाराय जीववत्[1] ॥ १ ॥

आकार आदित इतीट् निषेधाय क्तयोर्भवेत्[2] ।
भिन्नवद्वेट्निषेधादिहेतुश्चारम्भभावयोः ॥ २ ॥

प्रमेदितः प्रमन्नश्च यथा मिन्नं च मेदितम् ।
अनेनेति नवा[3] भावारम्भ इत्यत्र कीर्त्तितः ॥ ३ ॥

इकार ईङ्गितः कर्त्तर्यात्मनेपदसूचकः[4] ।
एधतेवदीकारस्तु व्यक्तोभयपदात्मकः ॥ ४ ॥

ईगितस्सूत्रनिर्दिष्टो[5] यजते यजतीतिवत् ।
उति स्वरान्नन्दतिवन्नोऽन्त इत्युदितः स्वरात् ॥ ५ ॥

---

१. जीव प्राणधारण इत्यत्राकारवदिति भावः । २. आदितः (४ । ४ । ७१) इत्यनेन क्तयोरादिरिण् न स्यात् । ३. नवा भावारम्भे (४ । ४ । ७२) इत्यनेन क्तयोरादिरिड् वा न स्यात् । ४. इङ्गितः कर्त्तरि (३ । ३ । २२) इत्यनेन कर्त्तयात्मनेपदं स्यात् । ५. ईगितः (३ । ३ । ९५) इत्यनेन फलवति कर्त्तयात्मनेपदं स्यात् ।

अङ्क्त्वाऽञ्चित्वावदूः क्त्वायामूदितो वेति वेदफलः।
अत्रत्वाददुपान्त्यस्येत्युपान्त्यह्रस्वनाश ऋत् ॥ ६ ॥

ऋकारोऽदर्शदद्राक्षीद् ऋदिच्छ्वीत्यङ्विकल्पकृत्।
लृदिद्द्युतादीत्यङ्सूची लृत्परस्मैपदेऽगमत् ॥ ७ ॥

नं श्व्यादि सिच्येदिद् वृद्धेरभावायाहसीदिव।
इडभावः क्तयोरीदित् डीयश्व्यैदीति चित्तवत् ॥ ८ ॥

सूयत्येति क्तयोस्तो न ओदिति सात्प्रवाणवत्
धूगौदीत्यशिति स्तादौ वेट् क्षान्ता क्षमितावदौत् ॥ ९ ॥

---

१. ऊदितो वा (४ । ४ । ४२) इत्यनेन क्त्वि आदिरिट् वा स्यात्। २. उपान्त्यस्यासमानलोपिशास्वृदितो ङे (४ । २ । ३५) इत्यनेन धातोरुपान्त्यस्य ङपरे णौ ह्रस्वः स्यात्। ३. ऋदिच्छ्विस्तम्भूम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चूञ्जा वा (३ । ४ । ६५) इत्यनेन परस्मैपदेऽङ् वा स्यात्। ४. लृदिद्द्युतादिपुष्यादेः परस्मै (३ । ४ । ६४) इत्यनेन परस्मैपदेऽङ् स्यात्। ५. न श्विजागृशसक्षण ह्म्येदितः (४ । ३ । ४९) इत्यनेन परस्मैपदे सेटि सिचि वृद्धिर्न स्यात्। ६ डीयश्व्यैदितः क्तयोः (४ । ४ ।६१) इत्यनेन क्तक्तवत्वोरादिरिट् न स्यात्। ७. सूयत्याद्योदितः (४ । २ । ७०) इत्यनेन क्तयोस्तो नकारः स्यात्। ८. धूगौदितः (४ । ४ । ३८) इत्यनेन इड् वा स्यात्।

महीयते । अमहीयिष्ट । महीययति । अमहीयियत् । महीयिता । २ । हृणीङ् रोषे लज्जायामपि । हृणीयते । ‘ कथं न पत्या धरणी हृणीयते ’ । सनि, हृणीयियिषते । णिगि, हृणीययति । ३ । मन्तु तु रोषार्थे वैमनस्येऽपि । मन्तूयति । मन्तूयियिषति । णिगि, मन्तूययति अद्यतन्यां, अमन्तूयीत् । ४ ॥ २ ॥

असु मानसोपतापे वल्गु तु माधुर्यपूजयोः ख्यातः ।
वेङ्, लाङ्, वेट्, लाट् धौर्त्येऽप्यस्वप्ने पूर्वभावेऽपि ॥ ३ ॥

असु मानसोपतापे । असूयति । अन्ये तु असूङ् दोषाविष्कृतौ रोषे । असूयते, इत्याहुः । असूयियिषति । आसूयीत् । णिगि, असूययति । ङे, आसूयियत् । ५ । वल्गु तु माधुर्यपूजयोः । वल्गूयति । अद्यतन्यां, अवल्गूयीत् । वल्गूयांचकार । ६ । ‘ वेङ, लङ्, वेट्, लाट् धौर्त्येऽस्वप्ने पूर्वभावेऽपि ’ । आद्ययोर्द्वयोर्ङकार आत्मनेपदार्थः । वेयते । लायते । कण्ड्वादेस्तृतीयावयवस्य द्वित्वे, वेयियिषते लायियिषते । अवेयिष्ट । अलायिष्ट । वेयांचक्रे । लायांचक्रे । ८ । वेट्, वेट्यति । लाट्, लाटयति ॥ १० ॥ ३ ॥

अल्पार्थकुत्सयोर्लिट् लोट् दीप्तौ इरज इरस ईर्ष्यार्थौ ।
भिष्णज उपसेवायां भिषज् चिकित्सार्थ उरस ऐश्वर्ये ॥ ४ ॥

अल्पार्थकुत्सयोर्लिट् । लिट्यति । यक्प्रत्ययस्य कित्त्वान्न गुणः । ११ । लोट् दीप्तौ । लोट्यति । लोटियिषति । लोटिषिषति । लोटियिता । लोटिता । “ क्यो वा ” ॥ ४ । ३ ।८१ ॥

इति यक्लोपमपि विकल्पेनेच्छन्ति केचित् । १२ । इरज, इरस, ईर्ष्यार्थौ । इरज्यति । इरस्यति । १४ । भिष्णज् उपसेवायाम् । भिष्णज्यति; उपसेवते इत्यर्थः । १५ । भिषज् चिकित्सार्थे । भिषज्यति । अयं कुत्सायामित्यन्ये । १६ । उरस ऐश्वर्ये । उरस्यति । उरसिसिषति । १७ ॥ ४ ॥

नन्द समृद्धौ कुषुभ क्षेपे संभूयस प्रभूतार्थे ।
इयसेससौ तु धातू ईर्ष्यायां पुष्य सन्तोषे ॥ ५ ॥

नन्द समृद्धौ । नन्द्यति । नन्दिता । " क्यो वा " ॥ ४।३।८१॥ इति यक्लोपस्यापि केषांचिन्मते विकल्पत्वात्; नन्दियता । १८ । कुषुभ क्षेपे । कुषुभ्यति । " अतः " ॥ ४ । ३ । ८२ ॥ इत्यल्लुक्; कुषुभिभिषति । कुषुभिता । कुषुभ्यिता । कुषुभ्यांचकार । " क्यो वा " ४ । ३ । ८१ ॥ इति यकोऽपि लोपे,कुषुभांचकार । कुषुभ्यितः । कुषुभितः । कुषुभ्यित्वा । कुषुभित्वा । कुषुभ्यितुम् । कुषुभितुम् । १९ । संभूयस प्रभूतार्थे । संभूयस्यति शस्यम्; वर्षति देवे प्रभूतं भवतीत्यर्थः । असंभूयसीत् । संभूयियसिषति । संभूयस्यित्वा । संभूयसित्वा ।२०। इयसेससौ तु धातू ईर्ष्यार्थौ । इयस्यति । इसस्यति । २२ । पुष्य सन्तोषे । पुष्यति । २३ ॥ ५ ॥

उपस प्रभातवाच्ये रेषा चित्रेऽथ पर्यसिति प्रसवे ।
वेला समायार्थे स्याच्चरण गतावगद तन्त्रार्थः ॥ ६ ॥

उपस प्रभातवाच्ये; प्रभातार्थे इत्यर्थः। उपस्यति रात्रिः; प्रभातीभवतीत्यर्थः। रेपा चित्रे। रेपायति; चित्रं करोतीत्यर्थः। २५। पयसिति प्रसवे। पयस् इति धातुः प्रसवे, उत्पत्तौ। पयस्यति गौः। पयः प्रसूते इत्यर्थः। वेला समयार्थे। वेलायति चैत्रः; कालविलम्बं करोतीत्यर्थः। २७। चरण गतौ। चरण्यति; गच्छतीत्यर्थः। २८। अगद तन्त्रार्थः। तन्त्रमौषधं तस्यार्थे। अगद्यति; औषधं करोतीत्यर्थः। २९॥ ६॥

तिरस तरण प्रसिद्ध्यौ दुवस तु परितापपरिचरणयोः स्यात्।
कुसुभ क्षेपेऽथैला केला खेला विलासार्थाः॥ ७॥

तिरस तरण प्रसिद्धौ। तिरस तरण एतौ द्वौ प्रसिद्ध्यर्थे। तिरस्यति। तरण्यति; प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः। ३१। दुवस् तु परितापपरिचरणयोः। दुवस्यति। ३२। कुसुभ क्षेपे। कुसुभ्यति; क्षिपतीत्यर्थः। स्वदेहाश्रयां परकर्तृकां निरोधक्रियामनुभवतीत्यर्थ इत्यन्ये। ३३। एला केला खेला विलासार्थाः। एलायति, केलायति, खेलायति च; विलसतीत्यर्थः। एलायियिषति। ङ, ऐलायियत्। एलायांचकार। केलायियिषति। अकेलायियत्। केलायांचकार। केलायित्वा। प्रकेलाय्य इत्यादि। ३६॥ ७॥

मेधा आशुग्रहणे मगध तु परिवेष्टने समर युद्धे।
सुख दुःख तत्क्रियायां विख्यातौ भुरण पुरण गतौ॥८॥

मेधा आशुग्रहणे। मेधायति। ३७। मगध तु परि-

२१–२३ ञान्ताः मञ्ज शौन्दर्ये न, पञ्ज रोगे, कुञ्ज शब्दे। २४–२६ टान्ताः रण्ट प्राणहरणे, मट्ट शब्दे, मट्ट ह्रासे। २७ ठान्तः कुठ छेदने २८–३१ डान्ताः—कुड्ड शब्दे, उड्ड सङ्घाते, वर्ड आग्रहणे, णड्ड भ्रंशे।

---

१. चान् शब्दे, कञ्चिक नन्दि० (३९७) इत्युणादिसूत्रोपात्तः, अनेनारे स्त्रियां मञ्जरीति।

२. अनेनैव सूत्रेणोपात्तः।

३. अग्यङ्गि० (४०५) इत्युणादिसूत्रोपात्तादारे प्रत्यये कञ्जारः–कोष्ठजातिः।

४. कोरुरुण्टिरण्टिभ्यः (२८) इत्युणादिसूत्रोपात्ताद-नेनाके प्रत्यये कुरण्टकः–वृक्षजातिः।

५. ह्रासः–ह्रस्वत्वम्, कृपृकटिपटिमटि० (५८९) इत्युणादिसूत्रोपात्तादनेनाहे प्रत्यये मटहः–ह्रस्वभुजाद्यवयवः।

६. तुपिकुठिभ्यां कित् (४०८) इत्युणादिसूत्रोपात्ताद-नेन कित्यारे कुठारः।

७. उडेरुपक् (३११) इत्युणादिसूत्रोपात्तादनेन कित्युपे उडुपः।

८. कृशृगृ० (३२९) इत्युणादिसूत्रादनेनाभे प्रत्यये गौरादित्वात् ङ्यां–वडभी–वेश्माग्रभूमिका।

९. नडेर्णित् (७१२) इत्युणादिसूत्रादनेनणिदी प्रत्यये नाडीः—मुहूर्त्तार्द्धम्।

